Батькові

Наліг грудьми на край дощатого столу. Голос густий, лінивий, неначе цідить крізь три марлі:

— Нема коней. Сказав уже...

Цвиркає крізь щербатину в жовтих зубах. Білим скляним оком — у Наталку Верхушиху. Маленька, видоєна життям; обличчя — неначе вчорашня перепеча. Стоїть перед ним сама не своя, сухі руки з грудьми зрослися:

— Панасику, дорогенький... Придумай щось. Помирає.

— Сказано — під солому всіх направив. Сам роджу, чи що...

Сміється жадібними ковтками і знову цвиркає слиною на підлогу, засіяну соняшниковим лушпинням. Замурзані вікна бригадної хати скупо цідять сірість березневої днини. У цій сірості скляне, нерухоме око — більмом.

— Панасику, а може... виїзного? — В її голосі тремтить надія.

Він поважніє, слинить пучки, бундючно гортає заяложеного, переламаного навпіл зошита:

— Немовби, окрім твого старого, і світу не існує. Всі колись помремо, а держава лишиться, і колгосп лишиться. Кумекаєш? Весна надворі. В поле їду, громадське діло буду рішать, де сіять і як. Подумаєш, цабе велике. Машина під двором чекає, а йому на возі забагнулось. Знаємо ці примхи. Народ — кінь норовистий, ледь відпусти віжки, уже й розопсів...

Важко стогнуть дошки стола. Під чобітьми шерхотить лушпиння. Забриніли шибки од вітру. Жмут соломи котився по рудуватому, ніби іржою поїденому двору.

— Щоб тебе, Панасику, діти рідні так любили, як ти на людей зважаєш...

Сказала тихо і двері причинила тихо. Майнула під вікнами, покотилася до воріт — маленька, згорблена, неначе вимоклий під осінніми дощами солом'яний віхоть.

А він здригнувся, втупивсь у сіре, порубцьоване підвіконня...

* * *

І зів'яв світ в очах Терентійових, зсудомився в клубок чорний. А він його розмотував похапцем, боячись не встигнути, відмотував нитки ясні, сонячні. Ясні нитки обривались, старий гарячково єднав кінці з кінцями; все життя здавалось йому клубком ниток, які нині рвалися одна за одною з покірним, стомленим стогоном. Крізь мерехтіння білих тріщин на грифельній пітьмі — понуро-стривожене обличчя сина. Чалапає валянцями по долівці, стягує заячу шапку, кожушані рукавиці кладе на лежанку. Стоїть біля батька, понуривши голову. Поли кожуха — опущені крила стомленого птаха. В лисіючому комірі — билинки сіна. Чебрецем запахло в хаті.

— Сіно возив? — шепоче Терентій.

— Угу, — ствердно киває син і безпорадно озирається навколо.

А батько не помічає тих болісних поглядів, він забуває, що сина контузило на фронті.

— З-за Десни возив?

— Угу.

— Дорога вибоїста?

— Угу.

— Колеса витримують?

— Угу.

— Добрі колеса... — мовить Терентій протяжно, повільно. — Добрі колеса, синку...

Колеса пахнуть стружками. І весь садок, що за хатою, пахне стружками. Дубовими і березовими. Під високою, з рогатинами всохлого гілля яблунею — верстак. Виїмка для колодок — немов голова святого на старезній дерев'яній іконі: Терентій креслить вуглем кострубатого обода, свердлить в ободі отвори. Спиці — неначе лялечки. Кожна пройшла через його руки — помолоділа, округлилась. А долоні од тої ласки стають шершавими і твердими, мов дубові цурки, з яких зимовими вечорами під струганком народжувалися спиці.

Він вганяв їх у глибокі, видовбані долотом віконця березової колодки. Гатив дерев'яним молотком, і горобці, що з ранку до вечора цвірінькали на яблуні, нишкли. Та згодом вони звикали до того гупання і знову теревенили без упину. Терентій — плечистий, засмаглий — піднімав дубову довбню, замахувався щосили, гупав: спиця неохоче вклякала, а з його грудей вихоплювалось терпке хекання. Ще один глухий удар, і ще одне "хе!", довге, з видихом, І знову удар, і знову "хе!" — стримане.

Жінки вертали з поля повз садибу — дослухались до тої музики. Дівчата йшли від молотарки — шанобливо гасили гамір. Хлопчаки, що возили обурини у довгих плетених колимагах, спиняли коней і крізь зеленовіття акацій силкувались побачити їжакувате, ще не взуте колесо.

А згодом вечір щедро бавився рожевими фарбами — рум'янив сад, хату, руки колісника. Дрімаюче сонце клало на зелене картоплиння червоні мазки. За деревами нетерпляче мукали корови. Череда наближалась до села. Пахло курявою. А ще — зерном і любистком. Любисток ріс біля вікна, напровесні між сухотрав'я з'являлись й зубки півонії. Яскраві півонії зрізали, безголовий кущ никнув до землі, а любисток виганяло у високу, гордовиту стеблину із парасолькою дрібного квіту. Терентій сидів на березовому окоренку і думав про жнива, череду, зерно, про любисток і півонію. Бундючилось на верстаку колесо. Він проводив долонею по слизькому, з п'ятачками спиць ободу. Дерево було тепле. Сонце за день нагріло чи його руки?

Став збоку, примружив око: струнке, мов по ниточці. Струганком по ободу — метал ковзнув по дереву. Опустив великі порубцьовані руки — пахло любистком. Ще одне колесо, ще один день. Заходило сонце. Колесо — немов вилите, він уже ні до чого не може присікатись. Віяло смутком.

Щовечора піднімав одною рукою готовий витвір, задля проби грюкав ним об верстак. Колесо гуло. І ще раз. Було щось знайоме в сухому, тривожному стукові. Він заплющував на хвилину очі. Болісно стогнав світ. А може, це лише в його серці? Хвиля котилася по землі. Обличчя Панаса Бруханди, молоде, зле:

— Дострибався, куркульське сім'я!..

І було збіжжя — кіт наплакав. Верстак, що від батька перейшов,— і багатство, і слава. Все забрав Бруханда. Голими стінами хата світить, порожніми кутками витріщилась. Двоє дитинчат на печі — до голого череня припали, голівками — на останній подушці. Зіп'явся Панас на лежанку, галіфе — широке, чорне, з грубого ворсистого сукна — півсвіту застує. Сіпнув подушку, голівки дитячі об черінь — ой! Обірвалось щось у серці Терентія під той зойк, подався він, куди очі бачать, і довго бродив по землі, обминаючи село, аж поки не притих у серці глухий стогін череня.

І гуло тепер колесо, мов черінь. Чого воно тривожиться, чого стогне? Все минулося, все забулося. Терентій знімав колесо з верстака, ставив на землю і різко штовхав від себе. Колесо котилося утоптаною ще дідами-бабусями білою стежкою між призьбою і кущами бузку, між вікном і зеленою смугою картоплиння, добігало до косогору, ліниво звертало вниз і прихилялось до ліси, що нависала над вулицею...

...Зіп'явся Терентій на гострі, кістляві лікті, очима ковзав по стелі:

— Черінь гуде...

— Боже мій, що тобі ввижається? — нахилилась над ним дружина. — Це я, Наталка...

— Черінь гуде, — хрипко шепоче Терентій.

— Черінь гуде, — повторюють баби, що набились у хату, і злякано хрестяться.

— Черінь гуде...

Шофер недовірливо усміхається, а син безпомічно озирнувся, кивнув головою:

— Угу...

* * *

Як скам'янів Панас. І весну забув, і поле, і коней. Знала Верхушиха, куди вцілити. А може, ненароком? Може, ніхто й не здогадується? Чути дзвін, а не знати де. Бо найстрашніше — глузливі людські погляди, слова невимовлені.

А ще — співчуття. І не гаркнеш кожному, як виїзному в сполохані баньки:

— Голову, голову, зігни, таку т-т-твою!

Не злість чулася в словах Верхушихи — жалість. Він завжди був вище од них — тепер жаліють. Люди мстиві: не простять. Усе розчинялося тоді перед Панасом: і дубові ворота, і благенькі двері. Влада п'янила, неначе самогон. А до того була хатка край села, горбата ліса попід городом, і він, Бруханда, по заробітках вештався, легшого хліба шукаючи.

Злість свердлила Панасів мозок. Усе дитинство, всю юність носив у собі ту злість, чекав, надіявся: хто був нічим, той стане всім... Хіба не так співалося? Приїхавши з міста — наган і мандат у кишені — бив себе в груди перед односельчанами:

— Ми, бідарі, з коренем вирвемо глитайське сім'я. Я, сільський пролетарій, першим у колгосп записуюсь.

І хай тільки хто спробує супроти нашої лінії, мать таку перемать...

Говорив запально. Пронизливо дивився з-за столу в суворі очі селян — у кожному куркуля, ворога бачив. Туманилось у голові, туманилось у серці. Здавна заздрив Терентію Верхуші. Люди перед ним — стелються. І старе, і мале здаля вітаються. На всі руки майстер Верхуша: самопрядку виточить — аж грає, піч змурує — замилуєшся, колесо зробить — горя не знатимеш. "Бояться,— думав Панас, свердлячи чорними очима спокійне обличчя Терентія. — В багатство на своїх руках в'їде — підсолоджують про всяк випадок. Бо що то любов, коли не бояться?"

— Куди люди, туди і я, — тихо відказав Верхуша і поклав на коліна свої великі, засмаглі, з щедрими синцями руки. — Голова тріщить. Хіба знаєш, як воно краще?

— Ви чуєте, люди? — гукав Бруханда, гупаючи по столу кулаками, — Це Верхуші серед вас воду мутять! Та минулося вже їхнє, давно минулося. По вітру пустимо куркульські душі!

...Руки на підвіконні. Зверху — зморшкуваті, а долоні світло-жовті, од віжок — дві смужки, іншої роботи не знали. Та ще від хімічного огризка синь на пучках. І на губах знайомий присмак хімічного олівця, ледь гіркуватий. Все життя слинив.

Хтось торохнув дверима бригадної хати. Озирнувся — порожньо. Вітер бавиться — Верхушиха причинила нещільно. Вітер помчав до стайні, куйовдив стріху, а стукіт лишився в хаті. Знайомий, настирливий, болючий. Бруханда стиснув голову долонями, затулив вуха. А стукіт тривав. Долоні — м'які, і пальці пітні. На голому рудому черені — маленька подушка та дві дитячі голівки, мов маківки. Вчепився пальцями в край подушки, смикнув — дві голівки, мов маківки, об рудий черінь. Сини мої, сини... Люди сміються — і нишком, і відверто. Сиву голову на руки, а вітер за вікном — у-у-у-у-у-у-у. Шибки деренчать.

* * *

На зелене плаття — білий халат: полотно в лузі. Полотняне обличчя, руки тремтять:

— Дідусю, в район треба...

Молоденька фельдшерка наполохалась. Навіщо? Йому помирати, йому й вирішувати:

— На машині не поїду.

Шофер ляснув рукавицями, забігав по хаті:

— Начальство мене чекає.

"Чого, старий, воду вариш? Помирав би вже, чи що..." — бачить Терентій в очах фельдшерки. А потім самому став соромно: таке подумав про дівчину. Сльози на віях, ось-ось заплаче. А хіба він винен? Весь вік колеса робив, в останню дорогу — на колесах, його руками сотворених.

— На машині не поїду...

І тиша. Пітьма. Сцена. Зі сцени, з голубого мерехтіння — сніп світла. Зіщулився Терентій на гальорці, не ворухнеться. Усього набачився, прислужуючи в театрі, а такого дива не бачив. Хвилі котились на золотий берег, а в хвилях — сонце. Занудився Терентій у місті, де й небо — не небо: дахами заґратоване, димом посмуговане. А тут, на тобі,— сонце. Справжнісіньке, ще й беріг зелений. Тепер Верхуша щовечора підмете на сходах, вулицю мітлою закосичить — і на гальорку.

Радів, мов дитина: подався з села — знайшов і зелений берег, і сонце. Хай їм і батьківський верстак, якого власноруч рубай Бруханда, і земля, і худобина. Проживе якось. А па серці темінь... Вулиця перед театром здається нивою, і Терентій ходить по ній з мітлою, неначе з лантухом зерна. Сходи — гладенькі, натреш щіткою, торкнешся рукою — спиця чи обід у долоні?

Одного разу пробрався на сцену, хотів зблизька поглянути на сонце, зійти на зелений берег,— а там ліхтарики та ще клапті краму розмальованого. І нема ні сонця, ні зеленого берега. Вранці вулиця лишилась непідметеною. Перед Верхушею стелились ниви, межі не зеленіли на них, і було очам дивно од того, незвично.

...Підійшла Наталка заплакана, нахилилась:

— До лікарні треба, Терентію. Послухай людей, правду гомонять.

Напряжіть підводу, не хочу на машині.

— Не хоче на машині,— заголосили баби.

— Гм... не хоче на машині, — ворухнув широкими плечима шофер.

— Не хоче на машині? — нарешті розчув син і шарпнувся з хати.

— Востаннє на своїх. Вік робив... Востаннє... — шепотів Терентій, перекочуючись на подушці сивою, пелехатою головою.

Голосила Наталка, а він — поглядом у стелю: і тріщини в'юнились перед ним, і клубок розплутувавсь, котячись по білій стелі...

Нарешті коліс збиралося багато, вони громоздились у повітці за хатою. А він усе відкладав цей день, сам нетерпляче очікуючи на нього, як чекають свята, із сумною здогадкою, що слідом настануть будні. Одягав білу сорочку і довго мив руки у діжці. Після миття долоні пахли дубовою корою. Розводив вогонь у рівчаку, під сталевою каскою, повною смоли. Тріски та стружки брались прозорим полум'ям, а смола булькала і стріляла чорними пухирями. Терпкий синій дим стелився по городу, над картоплинням та лисіючими кущами порічок.

Терентій котив кожне колесо стежкою, ледве торкаючись пальцями обода, вішав на хрестовину, збиту з ліщин. Колесо крутилося, хизуючись білою, виточеною з берези колодкою і струнами спиць. Тоді брав квача, вмочав у смолу і легенько торкався деревини. Смола застигала, колодка ставала чорною і блискучою. Злегка квацав зчепірені копитця обода, різким рухом ставив колесо на землю, штурхав під кущ барбарису, де все ще дзвеніли бджоли. І знову дибав до повітки, котив по стежці, квацав смолою, а мимо, шляхом, їхали вози з жінками та чоловіками, і чулося стомлено-голосисте:

— Бог у поміч!

— Щоб не було зносу... Відповідав приязно, статечно:

— Спасибі...

Сідав на пагорку у білій сорочці, що пахла смолою, дослухався, як із зелені викочуються, дрімотно дихаючи, сутінки, а в саду раз по раз гупають яблука. Сад був великий і

родив через рік. Гілля лягало на конюшинище, вдавлювало в землю дубові підпірки. Восени пахло зів'ялим листям, золотими антонівками і рожевими путинками. Листя опадало на посмугований Верхушиними колесами шлях.

Шлях був широкий, але короткий до загального двору, губився серед залізодашних контор, складів і стаєнь для виїзних. На шляху з'являвся Бруханда — опецькуватий, у новому, підшитому хромом галіфе, з картонною папкою, стриноженою червоними поворозками.

У папці були борги — давні й сьогочасні, великі й ще більші — за корову, за підсвинка, за сотку землі і за кожну яблуньку та грушку. Люди замикали двері, завішували вікна або пересиджували в зелені. Бруханда строго чимчикував порожніючим селом, і курява осідала на хромових передах його чобіт.

Терентій виходив за ворота, сідав на морхлий криж в'яза, згортав цигарку з самосаду, Бруханда обережно розкривав папку, слинив м'які, червоно-сині папірці з темними тріщинками від копірок, співчутливо плямкав товстими, рожевими, мов кров'янки, губами:

— Д-д-да, Верхушо...

— За три?

— За три... Усе твої яблуні — рік вродить, рік не вродить, а з графи не випадає. Та ти не думай, нам самим, брат, ці недоїмки поперек горла стоять. У район не являйся. Така дурна робота...

— Дурна...

— Що?

— Робота, кажу, дурна.

— Но-но!.. Служба.

— Служба...

— При державі.

— Багато тільки щось вас — при державі... Куди палицю не кинь — в агента влучиш. Не в фінансового, так в іншого.

— Но-но!.. За такі балачки, знаєш?

Пахкав цигаркою, перепитував:

— За три?

— Сказано вже. Достукаєшся — опишу.

— Нема закону такого.

— Ги-ги-ги... Закон знайдемо...

Рідко пив Терентій, хай вона вік стоїть перед ним — байдуже; одного ж осіннього дня добре випив. Вітер стугонів у голому, холодному гіллі, низько над садом пливли чорні хмари, а він любовно вбирав яблуні та груші в солом'яні корсети, причісував, обкопував, підмальовував — і наспівував стиха пісню, таку ж сумну, краючу серце, як і простуджений голос осіннього вітру. А взимку, коли сад заснув, Терентій спиляв яблуні — всі до одної, і молоді, і старі. Не дозволив нікому — тяг

їхні рукасті тіла по заметах, розбризкуючи по білому снігу золото соломи, якою вбирав восени кожну, мов дитину; гілля зорювало наст; заходило рожеве сонце, і наст ставав схожим на пошматовані груди. Терентій не зміг би цього вчинити ні навесні, ні влітку, ні восени, коли дерева були живими,— тільки взимку. Але ранньої весни яблуні та груші все одно відчули, що їх ошукано і вже ніколи не красуватись їм травневим цвітом, відчули і заплакали. Плакали пеньки в саду, як не замуровував Верхуша їхні рани глиною, щоб могло скоріше і легше вмерти коріння,— плакали, мокріли обрубані стовбури на пригребиці, плакав Терентій теплими травневими ночами, коли мав зацвітати і не зацвітав зрубаний сад...

* * *

За вікном шум, за вікном шепіт — невловимий, тихий.

— Гей, хто там бродить?

Тіні бродять навколо Бруханди. А найбільше тіней — номенклатурних. Скільки їх було на віку — стояв перед комісіями, комітетами і підкомітетами. Каявся, плакав, умолював. І за дитячі голівки на рудому черені, і за власні хороми, і за схованку (попав у полон, тихцем додому пробрався; "гінка в пристінок замурувала, їжу — у віконце, півтора року ховався, стінка обвалилась — без ока лишився; влітку сорок третього до партизанів подався; повернувся в село разом з нашими — герой, око в боротьбі втратив, на десяток сіл — один мужчина з номенклатурних, у район його! — вже потім униз котився) — за все били його, критикували, робили профілактику...

І виправлявся. Каявся перед людьми, знову оступався й знову каявся, дивився з трибуни хитро: все одно моє зверху

буде. Та й вини не відчував особливої. Помилялись там, високо, він тільки прислухався до голосу старших. Він, Панас Бруханда, людина маленька, такий собі гвинтик — у який бік крутитимуть, туди й лізтиме. А говорив з односельчанами ввічливо, мало не кожному руку тиснув, не те що тоді, в тридцятих. Та й народ не той пішов — усе більше атестованих...

Яких тільки посад не перебрав — приходили молоді, вченіші, випроваджували Панаса. Всівся на бригадирство — спокійніше. Тут атестат не в поміч, господарювати вмій, людей підганяти. І все ж на молодих зорив з острахом: що на умі? Сьогодні біля коней з пугою, а згодом його, Бруханду, за бороду: злазь, старий, приїхали. Син Верхушин, дарма що в літах, на агронома вчиться, а ще влітку солому скиртував. Нинішній голова під ним, Брухандою, ходив, коней у приводі стьобав, тепер, бач, куди вибрався, і все на своє верне, аж мороз іноді в Панаса по тілу.

І незатишно, і боянко сьогодні Бруханді. Весняний вітер гайсає за стіною бригадної хати, благеньку стріху шарпає. Завжди активістом був. Потомственим. А нині земля з-під ніг пливе. І зовсім вона не така, якою уявлялась,— просторіша, щедріша. Де схибив, де посковзнувся? Хіба хотів гіршого? Життя не жалів, здоров'я. Себе теж не забував, що правда, то правда,— хто собі ворог? А якщо помилявся коли — де святі на цьому світі, де?

Бруханда зіперся ліктями на дощатий стіл, голову — на руки. Стіл скрипить хоровито, страшно. Чого ви вп'ялись у мене своїми очищами, люди? І знову цей стук дитячих голінок об голий черінь, і кострубаті сліди від Верхушиних яблунь на білому, мов пелюстки цвіту, снігу, і розпухла папка з червоними поворозками... Геть! Це все Вер-хушиха наврочила. Вона, бісова баба. І про синів вона...

Згадав Панас про синів, заскреготів зубами, неначе старий, розхитаний стіл; засмоктало під серцем. Кинувся з хати — не міг більше лишатися між стін, завішаних табелями та пожовклими плакатами. Вітер рвонув поли кожуха, ударив в обличчя, сльозу змахнув. Одну, другу, третю. Остовпів Бруханда: змалку не плакав...

* * *

Холод невмолимо відбирав пальці рук і ніг, повз до грудей, і вже обличчя Наталки, що нахилилась, немов крізь скло.

— Терентію, телеграму синові... Старий ворухнув сухими губами:

— Не смій... Не вмирати ж ліг. Аби од учоби хлопця відривати...

Холод нахабнішав, і віддалялося Наталчине обличчя. Не встигне меншенький. Так і не побачаться більше. Що ж, від'їжджав — прощалися. Нема чого задля батька книги лишати. Хай вчиться. Бо дуже хочеться йому, Верхуші, щоб став син агрономом і посадив навколо села яблуні.

— Наталко, га, Наталко...

— Я тут, Терентію.

— Прочитай листа від меншого.

— Якого листа?

— Отого, про яблуні...

Скрипнуло віко скрині, папери зашелестіли. Подала фельдшерці.

— "Здрастуйте, тату і мамо. Пише вам..."

— Далі.

Не терпиться Терентію, боїться, що холод заполонить усе тіло, перш ніж листа дослухає.

— "Питався я, батьку, у викладачів і сам багато книжок розумних читав. Уже й планик накидав, як і що. Тільки закінчу інститут, повернусь у село — отам, за клубом, сад садитимемо. І буде той сад великий та гарний, ще ніхто таких садів не саджав у нашім краю. І обабіч доріг насадимо яблунь. І будуть наші дороги, неначе сади..."

— Біля двору — підвода...

— Син привів підводу...

Баби загомоніли, носами — у шибки. Увійшов старший син, вибачливо усміхаючись. Він усміхався так часто, з тих пір, коли його контузило:

— Розказав їздовим, вони сіно на обочину, вези, кажуть, батька...

Стіни хати, в якій жили його батько і дід, здалися Терентію тісними, а вікна — темними. "І чого я мушу вмирати серед цих стін? Дід помер у полі, під возом, а батько — грюкнули дерев'яним молотком по колесу, схилились на верстак і померли". Він знає, що вже не зробить жодного колеса, не виструже жодної спиці, бо холод заповзає в груди. Ага,

одягають. Тільки б швидше. Фельдшерка нахилилась, очі заплакані. Молоде. Ні-ні. Він шарпнувся від неї, похитав головою:

— Сину...

Сказав тихо, дивився в синові очі. Син зрозумів, нахилився над ним, обережно взяв на руки. "А я ж його колись на одній долоні до стелі підкидав. Садовив на плече, він перебирав рожевими ніжками і сміявся. Потім його контузило. Це було вже пізніше, коли він виріс. Меншого б теж могло контузити або вбити..." Добре, що сини ростуть повільно, як дуби.

Вони протиснулись у двері, пройшли темними сінцями і вийшли на подвір'я. Терентій побачив небо, воно було далеке і бліде. Очі сльозились, і він зрозумів, що вже ніколи не роздивиться неба по-справжньому. Тоді старий уявив небо, яке бачив у молодості,— близьке, запашне, темно-синє з білими зернами зірок,— і повеселішав. Він спробував повернути голову набік, і син зрозумів батька. Метушились баби, сіпала за рукав фельдшериця, рюмсала Наталка, а син спокійно і зосереджено ступав городом. Земля була ще тверда, мерзла, подекуди в чорних блюдцях сіріла водяниста крига. Вона ламалася під синовими чобітьми, зойкала. Пеньків не було видко, стояли молоденькі світло чубі яблуньки і груші, сивів вишняк, колюче плетиво порічок та аґрусу...

А Терентій бачив весну, світло-зелені листочки на кущах, розлогі, поважні яблуні в білих шатах. Яблуні простягали до нього своє гілля, схоже на мозолясті робочі руки, і кожна квітка була ніжна, рожева, як вуста дитини на сході сонця. Дерев було багато. Вони виростали з землі, немов гуси-лебеді піднімалися з лугу, навіть там, де він їх ніколи не садив. Терентій підвів голову, щоб побачити межу тому саду, і не побачив межі. Одцвітали яблуні, на вітах з'являлись зелені пуп'янки,

наливалися соком, і вже пашіли сонцем рум'яні плоди — золотисті антонівки і рожеві путинки. А потім сад зацвітав знову — попереду було стільки весен... Плив Терентій безкінечним квітучим садом, і білі суцвіття вичерпували смуток його душі.

* * *

Одяг вуздечку на виїзного, раптом — щокою до тварі: сухої, теплої. Кінь жував мундштук, над білими зубами — гумові губи. В обличчя тицьнувсь — лише він розумів Панаса. Усі залишили його; навіть дружина — неначе хмара. Тиняється по кімнатах — хата добротна, з дубового бруса, під черепицею,— і до господарства руки не лежать. Чорна хустка, бліде обличчя — богомільною на старість зробилася. Все за синів поклони б'є, за невісток, за внуків. А синам що? Обоє на шахтах працюють, гроші загрібають — дай бог кожному. Раз у два роки зводять старих відвідати. Бачите, ніколи,— дружини на море хочуть. А для кого хороми зводив, ночей недосипав? Хоч квартирантів приймай — пустка. Думав: сини в землі не копатимуться, в чини виб'ються, хай і в маленькі (навіщо великі?), внуки підуть, від людей повага — династія Брухандів, усі на відповідальних... А воно бач, як повертається. Кому бригаду здасть, коли ноги не носитимуть? Верхушиному синові, отому зашмарканому агрономчику? Гордився садибою — перша в селі. Планував... А старший: —

— Куркулем стаєш, батьку!

Це він, Бруханда, куркуль... Життя не жалів, на кожному кроці ризикував; куркульство як клас — з лиця... Міг би й кістьми лягти. Чого доброго. Хіба мало лягло? А партія до чого кличе? Чи партія сказала, щоб у злиднях ходити? Звісно, всі однаково не можуть, не без того... Що ж, праведником себе ніколи не вважав. Де праведні? Де? Де? Покажи, зелень погана! Не стерпів:

— Брись звідси, і щоб нога твоя не ступала в хаті! Кожна шмакодявка...

І пішов син. А за ним — другий. Спорожніла хата. По кутках — холод. Хіба піч зогріє, коли синів немає, і невісток немає, і онуків немає. Лише дружина з кімнати в кімнату никає та свічки перед темними образами запалює. Неначе поминки. По кому? По кому поминки, питаю? В бригаді і днює й ночує, тільки б від порожнечі далі. Люди працюють, людям погонича не треба. І що з людьми зробилося? Поменшало страху в людей. Усе шкереберть у душі — що роками, десятками років зводилось. Податись у поле? Але він не любить землі і не любив ніколи. За віщо любити її? Кого ж він любить? Кого? Скажи, коню? Чого пирхаєш? Чого око скалиш, морда? Ногу, балда, ногу! Г-г-г-ах! У-у-ух!

Хльоснув віжками, з воріт — стрілою. Тільки б встигнути. Помре Верхуша, образу забере з собою. Тьху, земля з-під копит. Чого вихиляєш, пройдисвіт?! Вистоявсь у конюшні! І знову будуть людські погляди, мов голки. Мов голки, мов голки, мов голки... Земля з-під копит...

* * *

Віз пахнув луговим сіном. Але дихати ставало все важче, і Терентій зрозумів, що помирає. Чорніли розорані з осені поля. Конячка перестала перебирати ногами. Спинялися вози з сіном, зелені шапки підпирали небо, їздові обступили Терентія. Спинялись автомашини, і дівчата, що возили гній, примовкали. Людей зібралось багато, вони стояли, шанобливо схиливши голови. Обличчя розпливались перед Верхушею, він бачив усе село, сусідів і не сусідів, усіх тих, кого любив і кого недолюблював, з ким сіяв хліб, косив трави і для кого робив колеса.

Стояла дивна тиша, тільки десь у невидимому небі курликали журавлині ключі, і Терентій подумав, що скоро має прийти справжнє тепло. Потім він почув хряск коліс на мерзлих коліях, перестук підків і несподівано для себе упізнав Бруханду, який розштовхував людей, пробираючись до воза. Навис над Верхушею сірим, вимоченим дощами полукіпком, важко дихав в обличчя:

— Терентію... Візьми коня. Виїзного.

Безсиле, пригнічене "прости" почув Терентій у тих словах, і на якусь мить йому стало шкода Панаса.

— Не май зла в серці, Терентію. Я тільки виконував накази...

І здалося Терентію, що саме від нього залежить доля Бруханди, життя Бруханди, майбутнє Бруханди. Скажи Терентій ласкаве слово, усміхнись всепрощаюче — хіба так тяжко? — і житиме Бруханда спокійно далі, наплодяться брухандята, розповзуться по землі: вони живучі. І не дитячі голівки на подушці згадались Верхуші, не папка з червоними поворозками, не зрубані яблуні у рожевих снігах,— він думав про майбутні сади, які виростить його син на його землі, він хотів померти впевнений, що вони цвістимуть вічно,— і Терентій з презирством одвернувся від Панаса...

Згорбився Бруханда, зіщулився, на людей зирнув у надії — але й люди одвертались від нього.

А Верхуша дивився в поле, вслухався в перестук коліс, що виплекані його руками, скупані в його поті,— і було тих коліс більше, ніж Терентій змайстрував за все своє життя.

1962

*** *** ***